

ԳՈՒՐԳԵՆ ՄՈՒՇԵՂԻ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

(Բանասիրական գիտությունների թեկնածու)

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԾԵՄԱՐԱՆԻ ՍԱՆԵՐԻ «ՇԱՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ»

Գևորգյան հոգևոր ճեմարանում տարիներ շարունակ հատուկ ուշադրություն է դարձվել սաների ընթացիկ և ավարտական շարադրություններին, որոնցով ուսուցիչները նպատակամղել են նրանց ինքնուրույն աշխատանքի՝ միաժամանակ որոշելով ձեռք բերած գիտելիքների և առհասարակ պատրաստականության աստիճանը։ Պատահական չէ, որ ճեմարանի ուսուցչական ժողովները և մանկավարժական խորհուրդը հաճախակի են անդրադարձել այդ շարադրություններին։ Դեռևս 1892 թ. նոյեմբերի 5-ին ուսուցչական ժողովի քննարկած առաջին հարցը վերաբերել է ավարտող ուսանողների քննական շարադրություններին՝ ավարտաճառներին։ Այդ ժողովի արձանագրությունում գրված է. «Սովորութիւն գոլ ի ճեմարանիս տալոց աշակերտացն ի գլուխ ճեմարանական տարւոյն ի սկսբան անդ ուսմանց նիւթ շարադրութեան՝ առեալ ի մանկավարժութենէ, ի հայոց մատենագրութենէ, լրնդիանուր մատենագրութենէ, լրնդիանուր պատմութենէ և ի կրօնական ուսմանց. յայսմ սովորութենէ խոտորեալ գտեալ է միայն ամս անգեալ»¹։ Ժողովի որոշման մեջ նշված է, որ շարադրություններ հանձնարարելը անհրաժեշտություն է, թեմաները պետք է վերցնել հայոց, ռուսաց և լրնդիանուր պատմություն-

ներից, կրօնագիտությունից, տիեզերագիտությունից, ինչպես նաև բնագիտությունից։ Մանկավարժական խորհուրդը, իբրև սկզբունք, ընդունում է (11 հոկտեմբերի, 1909 թ.), որ շարադրություն է գրվելու Գ լսարանում՝ թեման ընտրվում է ուսուցչի և ուսանողի փոխադարձ համաձայնությամբ²։ Մինչ այդ էլ եղել է համապատասխան կարգ. յուրաքանչյուր ուսուցչի պարտքն է եղել նախօրոք ուսուցչական ժողովին ներկայացնել իր մասնագիտությունից շարադրության թեմաներ՝ ամեն մի աշակերտի համար առանձին-առանձին։ Ուսուցչական ժողովը ընտրել է այդ թեմաներից մի քանիսը և հաստատել։ Այնուհետև հրավիրվել է ուսանողը, որը իր հայեցողությամբ ստանձնել է որևէ մեկը։ Նա պետք է մինչև տարվա վերջը, քննություններից առաջ ուսուցչական ժողովի քննարկմանը ներկայացնել իր գրավոր աշխատանքը³։ 1909 թ. դեկտեմբերի 23-ին որոշվել է, որ Գ լսարանի ավարտական շարադրությունը կարդալու են երկու ուսուցիչ՝ առարկան դասավանդողը և ընթերական⁴։ Իսկ 1910 թ. դեկտեմբերի 11-ի նիստում որոշում է ընդունվում ճեմարանի ուսանողների

¹ Տե՛ս <ՍՍ> պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, Գևորգյան ճեմարանի ֆոնդ, № 312:

² Նույն տեղ, թղթ. 28, վավ. 245:

³ Նույն տեղ, վավ. 45:

⁴ Նույն տեղ, թղթ. 28, վավ. 48:

հաջողված շարադրությունները հրատարակելու մասին⁵:

Երբ հանգամանալից ծանոթանում ենք սաների ընթացիկ աշխատանքների և ավարտաճանքների բովանդակությանը և ընդգրկված հարցերին, պարզվում է, որ դրանք ունեցել են կրթա-դաստիարակչական կարևոր նշանակություն՝ բնութագրելով ու մի տեսակ հանրագումարի բերելով ճեմարանում կատարված աշխատանքը: Ահա թե ինչու շարադրությունները միշտ գտնվել են ուսուցիչների ուշադրության կենտրոնում, որոնք բարեխղճորեն ստուգել են, գնահատել, լուսանջքներում արել համապատասխան դիտողություններ:

Ուսանողական այդ գրավոր աշխատանքները բազմազան են իրենց ընդգրկված թեմաներով և շոշափած հարցերով, որոնք վկայում են ճեմարանում տարիներ շարունակ ավանդված բազմակողմանի և խորը գիտելիքների մասին: Հատկապես ուշադրություն է դարձված հայագիտական հարցերին, որոնք միաժամանակ հայ գրականության պատմության և առհասարակ հայագիտության համար ունենի էական նշանակություն. դրանք լուծում պահանջող խնդիրներ են, որոնց ուղղությամբ առ այսօր մասնագետները տանում են քրտնաշան աշխատանք:

Շարադրություններ են գրվել հայոց հին և միջին դարերի ակնավոր մատենագիրների մասին, վերլուծվել ու գնահատվել են նրանց գրական գլուխգործոցները, իսկ երբեմն էլ անդրադարձել են մատենագրական երկի էական կողմերից մեկին: Ահավասիկ, 11-րդ դարի նշանավոր մատենագիր Արիստակես Լաստիվերտցու «Պատմության վերաբերյալ գրվել են ընթացիկ և ավարտական բազմաթիվ շարադրություններ⁶. դրանց մի մասը նկարագրական բնույթի է, վերապատմված է Պատմության բովանդակությունը, իսկ մի քանիստ կան սուր և դիպուկ դիտողություններ, համարձակ և հետաքրքիր մտքեր, որայիսիք անգամ չկան համաառաջախան տպագիր աշխատություններում: Այդպիսին է, օրինակ, Սմբատ Տեր-Ավետիսյանցի աշխատանքը, գրված 1896 թվականին⁷, այն ստորագրել է Ն. Քարամյանը. նրա ղեկավարությամբ Լաստիվերտցու երկի մասին գրվել են մի շարք շարադրություններ: Ս. Տեր-Ավետիսյանցը կապվել է համապատասխան ծրագիր, կարդացել անհրա-

ժեշտ գրականություն, ձեռքի տակ ունեցել Լաստիվերտցու «Պատմության 1864 թ. ֆրանսերեն թարգմանությունը, տպագիր և ձեռագիր բնագրերը, որոնց միջև համեմատություններ է անցկացրել: Խոսել է Պատմության լեզվի և ոճի առանձին հարցերի մասին, շոշափել մատենագրի կրած ավելացության խնդիրը: Չնայած առանձին ոչ ճիշտ մեկնաբանումներին ու մտքերին, շարադրությունը թողնում է դրական տպավորություն:

Հայոց հին և միջին դարերի գրականության վերաբերյալ եղած շարադրությունները հաճախ ընդարձակածավալ են և տարողունակ: Օրինակ՝ 1916 թ. Անդրանիկ Օլյուժյանը 251 էջերի վրա շարադրել է «Հովհ. Երզնկացու (1240—1325) կենսագրությունը ու իր գրական-քաղաքական գործունեությունը»⁸ ուսումնասիրությունը:

Որոշ շարադրություններ նվիրված են հայ նոր գրականության այնպիսի դեմքերի, ինչպիսիք են՝ Խ. Աբովյանը, Ա. Շիրվանյադեն, Պոռոյանը և ուրիշներ: Այսպես, 1907 թ. Գեվորգ Գևորգյանի ավարտական շարադրության թեման է եղել «Ազգագրությունը Պեռճ Պոռոյանի գլխավոր երկերում»⁹: Շարադրության վերջում գրված է՝ «Գովելի» Մ. Աբեղյան, Հ. Հովհաննիսյան:

Ուշադրությունից դուրս չեն մնացել ընդհանուր և ռուս գրականությունները, մայրենի գրականության և համաշխարհային գրականության առնչությունները: Օրինակ՝ 1892 թ. դեկտեմբերի 15-ին ուսուցիչ Լ. Մանվելյանը մանկավարժական խորհրդի հաստատմանն է ներկայացրել ընդհանուր գրականությունից «Ենթադրյալ նախորդները», «Անգլիական հաւարակությունը և գրականությունը Կարլոս Բ ժամանակ» թեմաները: Տարբեր ժամանակներում շարադրություններ են գրվել Գոգոլի, Տուրգենևի, Նեկրասովի երկերի վերաբերյալ, շոշափվել ռուսական և հայկական բանաստեղծությունների առնչությունները: 1910 թ. Ե. Ամատունի ավարտական շարադրություն է գրել «19-րդ դարի գրական ուղղությունները և նրանց արձագանքները ռուսահայոց մեջ» թեմայով¹⁰, որը այսօրվա ըմբռնմամբ գերազանց («Գովելի») գնահատականի է արժանացել Մ. Աբեղյանի կողմից: Ի դեպ, մեծավաստակ հայագետը բազմաթիվ շարադրությունների տակ դրել է իր ստորագրությունը՝ ըստ այնմ ստուգելով, շտկելով և գնահատելով դրանք:

Այնուամենայնիվ, առաջին հերթին ուշադրության կիսակետում եղել է հայոց մատեն-

⁵ Նույն տեղ, վավ. 74:

⁶ Նույն տեղ, թղթ. 40, վավ. 11, 36, 41, թղթ. 41, վավ. 38, թղթ. 42, վավ. 25, թղթ. 43, վավ. 12, 34, 35, թղթ. 44, վավ. 27, թղթ. 45, վավ. 18, 32, 51, թղթ. 46, վավ. 40, 87:

⁷ Նույն տեղ, թղթ. 43, վավ. 12:

⁸ Թղթ. 40, վավ. 29:

⁹ Թղթ. 41, վավ. 19:

¹⁰ Թղթ. 40, վավ. 17:

նագրության, մայրենի գրականության անանգքային խնդիրները: Չարամավորեն ամբողջովին լեզվական բնույթի շարադրություններ չեն գրվել, մինչդեռ ճեմարանում կարևոր է եղել հին հայերենի ուսումնասիրությունը, լեզվական առանձին դիտողություններ արվել են մատենագրական երկերը վերլուծելիս ու գնահատելիս:

Ուսանողական շարադրություններում արժարժվել են հայոց անցյալի պատմության էական կողմերը, որոնց հաճախ տրվել է ինքնուրույն և ուշագրավ գնահատություն: Ճիշտ է, շարադրություններ են գրվել նաև ընդհանուր պատմությունից, սակայն դրանց թիվը շատ չէ: Առանձնակի ուշադրություն է դարձված Հայաստանի միջնադարյան ջրջանի պատմությանը, հատկապես Բագրատունյաց հարստության ժամանակաշրջանին («Բագրատունյաց անկումը», «Հայաստանի վիճակը Բագրատունյաց անկումից հետո», «Հայոց եկեղեցին Բագրատունյաց թագավորության ժամանակ», «Սելջուկյան թուրքերը Բագրատունյաց Հայաստանում (1020—1224)»¹¹):

Միջնադարում հայ ժողովրդի պանպան հատվածների գաղթը և որոշ գաղթավայրերի պատմությունը գրավել են ճեմարանի ուսանողների ուշադրությունը: Այսպես, օրինակ, 1904 թ. Միհրան Թերլեմեզյանը գրել է «Իսալիայի հայ գաղթականությունը և նրա կյանքն ու գործունեությունը»: «Գովելի», — ահա Մ. Աբեղյանի գնահատականը: Մի այլ շարադրություն գրված է Լեհահայ գաղութի մասին¹²: Ափսոս, սկզբից պակաս է, հայտնի չէ նաև հեղինակը: Տետրի շապիկի վրա մեկ ուրիշի կողմից նշված է «1894 թ., սեպտեմբերի 30», որը ճիշտ չէ, քանի որ շարադրության համար օգտագործված աղբյուրներում կան դրանից մոտավորապես երկու տասնամյակ ուշ լույս տեսած գրքերի անվանումներ: Այս ուշագրավ և հետաքրքիր շարադրությունում խոսվում է Լեհահայ գաղութի կազմավորման մասին: Արժարժված է այն ճիշտ միտքը, որ սույն գաղութը կազմավորվել է տարբեր ժամանակներում, իսկ հայերը այստեղ են եկել ոչ թե ուղղակիորեն բուն Հայաստանից, այլ պանապան երկրներում ապաստանելուց հետո:

Հոգևոր ճեմարանում պատշաճ ձևով ուսումնասիրվել են կրոնական ուսմունքը և աստվածաբանությունը, դրանցից գրվել շարադրություններ: Սակայն ակնհայտ է մի հիմնական գիծ, այդ շարադրությունները չեն

վերաբերում առհասարակ կրոնական ուսմունքին ու աստվածաբանությանը, այլ անընչակցված են Հայոց եկեղեցուն ու վարդապետությանը, հայ ժողովրդի անցյալի պատմությանն ու գրականությանը:

Բավականին թիվ են կազմում այն շարադրությունները, որոնց նյութը հիմնականում վերաբերում է Հայոց եկեղեցուն կամ այն հայ մատենագիրներին, որոնք ունեն մեկնողական աշխատություններ, մի խոսքով՝ նյութը քաղված է հայոց պատմությունից, հետևաբար նման շարադրություններով սաներին նպատակամղել են լավագույնս ուսումնասիրելու վայրենի գրականությունը, պատմությունն ու մշակույթը՝ կրթելով ազգային եկեղեցուն նվիրված գործիչներ: Ահավասիկ, այդպիսի շարադրություններ են՝ «Շնորհալին, նորա դարը և նորա ժամանակ հույսած կրոնական խնդիրները» (թղթ. 26, վավ. 246), «Ներսես Լամբրոնացու մեկնաբանական գրվածքները» (թղթ. 40, վավ. 26), «Հայոց վարդապետները» (թղթ. 42, վավ. 12), «Միության խնդիրը ԺԲ դարում հայոց և հունաց եկեղեցիների միջև» (թղթ. 40, վավ. 25) և այլն: Աստվածաբանությունից գրված շարադրությունները ունեն նաև ընդհանուր բարոյագիտական արժեք: Աստվածաբանության ուսուցիչ Արշակ Տեր-Միքայելյանը 1892 թ. դեկտեմբերի 15-ին ճեմարանի մանկավարժական խորհրդին շարադրությունների համար ահա ինչպիսի թեմաներ է ներկայացրել հաստատման՝

ա) Բարու և չարի էությունը ըստ փիլիսոփայական տեսության և ըստ Հայաստանյայց եկեղեցու հարց.

բ) Մարդու բարոյական համոզմունքի և աշխարհայեցողության ներգործությունը նորա գործունեության համար.

գ) Ի՞նչ սկզբունքների վրա պետք է հաստատված լինի կրկնությունը և ի՞նչ միջոցներ կտա նորան բարոյականությունը.

դ) Ի՞նչ նշանակություն են ունեցել Հայոց եկեղեցու հատուկ սկզբունքներն և դավանանքները հայոց եկեղեցականաց և ազգի համար¹³:

«Կրոնական ուսմունք» և «Աստվածաբանություն» առարկաներից հանձնարարվելիք շարադրությունների հիմնական, առանցքային թեմաները շարունակ կրկնվել են, տարիների ընթացքում հետպիտեռ ավելացվել են նորերը: Գրված աշխատանքների թվանդակությունից երևում է, որ ուսանողները միշտ չէ, որ արտահայտել են դժգոհություն, դարեր շարունակ անքննադատ կերպով ընդունված մտքեր ու տեսակետներ: Եթե ուսանող Հակոբ Նալբանդյանը իր «Տաս-

¹¹ Վավ. 14, թղթ. 43: Հեղինակը Վահան Տեր-Նաչատրյանցն է, գրված է 1905 թ.: Համարձակ և խելացի շարադրանք է:

¹² Թղթ. 47, վավ. 16:

¹³ Թղթ. 26, վավ. 246:

ներորդ դարի կրոնական ոգին» շարադրությունում (թղթ. 42, վավ. 12) միակողմանիորեն տաաներորդ դարի շինարարական ոգին և դրսևորված կրոնամտությունը կապում է լրացող 1000-ամյակի հետ, ապա Եղիապար Փսեյանը «Պատմություն Արիստակես Լաստիվերտո» (թղթ. 45, վավ. 18) շարադրությունում համարձակորեն գրում է. «Ամեն ինչի պատճառը մեր մեղքը չէ: Պետք է քննել քաղաքական հանգամանքները»:

Պատմա-փիլիսոփայական և հոգեբանական խնդիրներ շոշափող թեմաները պակաս ուշադրության չեն արժանացել այս բնույթի շարադրություններ հատկապես գրվել են դարիս սկզբներին: Այսպես, 1907 թ. Առաքել Առաքելյանը (հետագայում՝ դոկտոր պրոֆեսոր, գիտության վաստակավոր գործիչ) ընդամենը յոթ էջի վրա խոսեցած ձևով գրել է «Շուպենհաուերի, Սիցզեի և Ռուստոյի պատմական հայացքները» իր ավարտաճառը¹⁴: Նույն թվականին՝ հետագայում անվանի հայագետ Թադեոս Ավդալբեգյանը ներկայացրել է «Թե ինչ հոգեկան երևույթներ Վիլհելմ Վունդթ բացատրում է ֆիլիոլոգիական երևույթներով» փայլուն ավարտաճառը¹⁵: 1910 թ. Համապասա Ասլանյանը պաշտպանում է «Մանկան հոգեբանությունը»¹⁶, 1914 թ. Բաղդասար Աստվածատրյանը՝ «Հոգեկան հոգևածությունը»¹⁷ ավարտաճառերը:

Առանձնակի ուշադրության է արժանի Սարգիս Թոփճյանի «Գրիգոր Մագիստրոսի փիլիսոփայական աշխարհայացքը» ավարտական շարադրությունը¹⁸, որը, փաստորեն, գիտահետազոտական բնույթի աշխատանք է: Այն ունի ներածություն և հինգ ենթավերնագրեր՝ «Գրիգոր Մագիստրոսի աղբյուրները», «Մագիստրոսը որպես էնցիկլոպեդիստ, գիտությունների բաժանումը և այլ բաժանման տրամաբանական հիմքը», «Աստծո էությունը և ատրիբուտները», «Եկեղեցական դոգմաների ըմբռնումը», «Տիեզերաբանություն և էթիքա»: Առաջին ենթավերնագրի տակ խոսում է Գրիգոր Մագիստրոսի օգտագործած և նշած աղբյուրների մասին և տալիս որոշ բացատրություններ: Ընդարձակ քաղվածքներով մասնավորապես հավաստում է Դավիթ Անհաղթի «Սահմանք իմաստութեան» աշխատությունից Մագիստրոսի օգտվելու փաստը: Առհասարակ ամբողջ շարադրանքից երևում է, որ հեղինակը լավատեղյակ է եղել միջնադարյան մեծ մտա-

ծողի գրական ժառանգությանը, խորամուխ եղել նրա երկերի ներքին բովանդակության մեջ, գրել գերազանցապես ինքնուրույն մի աշխատություն՝ օգտագործելով հայ մատենագիտության և հունա-հռոմեական գրականության հաղորդած հաճապատասխան փաստերը: Չնայած հաճախ թույլ տված ակնհայտ սխալներին ու թյուր մեկնաբանումներին՝ 11-րդ դարի համապարփակ մտածողի մասին գրված եզակի գործերից է և այսօր էլ, մեր կարծիքով, ներկայացնում է որոշակի հետաքրքրություն:

Դարասկզբին գրված առանձին շարադրություններում քննված են նաև հողային և առհասարակ տնտեսական խնդիրները (Ա. Բաբայան, «Հողային հարցը Էջմիածնի գավառում»¹⁹, Գ. Ասիրյան, «ԺԳ դարի հայերի տնտեսական վիճակից ուրվագծեր»²⁰ և այլն): Արվեստի այս կամ այն ճյուղի ձևարարի սաների տեղյակ լինելու մասին են խոսում երաժշտությունից, պարարվեստից, ճարտարապետությունից գրված շարադրությունները: Այսպես, «Շարականների եղանակների տաղաչափությունը», «Պարի տեղը գեղարվեստի մեջ, նրա պարզացումը, դերն ու նշանակությունը», «Հայոց եկեղեցական երաժշտությունը է—ԺԴ դարերում», «Հայկական ճարտարապետություն» և այլն:

Շարադրությունների լեզուն արևելամիայերեն է, ոճական առումով մեծ մասամբ դժբանք գրված են անխաթար, անհրաժեշտության դեպքում մեջբերումներ են կատարված գրաբար բնագրերից: Քանի որ մեծ մասամբ ուսումնասիրված թեմաները առնչվել են գրաբարով գրված գրականությանը, իսկ կատարումն էլ բարձրորակ է, պարզ է դառնում, որ ձևարարում հին հայերենի ուսումնասիրությունը տարիներ շարունակ դրված է եղել հաստատուն հիմքերի վրա: Ուսանողները ոչ միայն կարողացել են հմտորեն օգտվել հայկական և հայերեն թարգմանված հնագույն աղբյուրներից, այլև որոշ դեպքերում դիմել են օտարալեզու գրականությանը:

Միշտ չէ, որ նյութը հաղթահարված է. կան մակերեսային, ոչ ինքնուրույն շարադրություններ, սակայն դրանք չեն բնորոշողը:

Հասկանալի է, ուսանողը կրել է իր ուսուցչի ազդեցությունը, հետևաբար այս շարադրությունները՝ ձևարարում դասավանդողների գիտա-մանկավարժական գործունեության փաստական կողմը բացահայտող և լրացնող նյութեր են: Դրանց ուսումնասիրողին շատ ու շատ հարցեր կարող են հետաքրքրել, օրինակ, որտե՞ղ են ձևարարա-

¹⁴ Թղթ. 40, վավ. 14:

¹⁵ Թղթ. 40, վավ. 15:

¹⁶ Թղթ. 40, վավ. 20:

¹⁷ Թղթ. 40, վավ. 13:

¹⁸ Թղթ. 41, վավ. 41:

¹⁹ Թղթ. 40, վավ. 48:

²⁰ Թղթ. 40, վավ. 55:

վարտ, հետագայում նշանավոր գիտնականների, գրողների, պետական-հասարակական գործիչների գրած շարադրությունները, որոնք անհրաժեշտ են այդ անվանի մարդկանց աշխարհայացքի ձևավորումը և այլ կարևոր խնդիրներ լավ ըմբռնելու համար: Մասնավորապես, որտե՞ղ են մեծ երգահան

Կոմիտասի ղեկավարությամբ և ցույց տված ուղղությամբ գրված շարադրությունները, եթե այդպիսիք կան, ի՞նչ հետաքրքիր փաստեր կան դրանցում:

Անշուշտ, այս և նման հարցերի պարզաբանումը պահանջում է լրացուցիչ ուսումնասիրություն:

